

גלגולים דו-ערוציים של צירופי לשון, ממקורות ישראל ומלשונות האומות

רוביק רוזנטל

מאמר זה עוסק בתחום צירופי הלשון המהווים יחידה לשונית קבועה. בתחום זה נכללים צירופים פשוטים ונפוצים לצד ניבים מורכבים. צירופי לשון הם בין היתר קודים תרבותיים, ולא תמיד אפשר להצביע על גלגולי המילה הבודדת. כך למשל, איננו יודעים בביטחון אם "שולחן" הגיעה מן האוגריתית או התפתחה מאיזה מקור שמי קדום לשתי השפות. אבל אנחנו יודעים מה מקורו של הצירוף "שולחן ערוך" (יחזקאל כג, מא), מתי זכה להוראת קובץ הלכות מחייב (במאה השש-עשרה) ואיך הורחב השימוש בו בשפה המודרנית. נוכל ללמוד מכאן על הפרשנות העברית כמתווכת בין הישראלי המודרני לבין המקרא, ולהבין את הביטוי החרדי "שולחן ערוך חמישי", שמשמעותו ההשקפה העממית בתחומי הלכות ומנהגים. עולם הצירופים הוא אפוא גם עולם של סיפורים. יש בידינו כלים רבים לספר את סיפורו של צירוף וללמוד ממנו על התרבות או התרבויות שבהן התגלגל ועל הפרשנות שהוא מקבל בלשון בת זמננו. סיפורים אלה הם התשתית למאמר שלפנינו.

מהו צירוף לשון?

השימוש במונח המסורבל שהצעתי במשפט הראשון מעיד על הקושי בתחום כולו. זהו תחום רחב יריעה, המתייחס לקורפוס רב-ממדים במגוון שפות העולם כמו גם בעברית. יש קושי לא קטן לקבוע בו פרדיגמות ברורות, הגדרות מקובלות ואפילו מונחים מוסכמים. בשלב זה של הדיון אני מציע, בעקבות הרישא של פסקה זו, לראות בצירוף לשון כל רצף של שתי מילים ויותר שהמשתמשים בשפה רואים בו יחידה לשונית קבועה, להבדיל מרצף מילים משתנה או חופשי, הנכנה אד-הוק לצורך משפט נתון.

הקושי מתבטא גם בריבוי המונחים המשמשים לתיאור התחום. הנה רשימה מלאה ככל האפשר: צירוף, צירוף לשון, צירוף ככול, צָרָף, ביטוי, ניב, מטבע לשון, אמרה, פתגם, קולוקציה.¹ בכל אחד מן המונחים טמון קושי. "צירוף" נחשב כל רצף של מילים במשפט, אך יש בו שימוש גם כצירוף לשון;² כך גם במילה המקבילה באנגלית: phrase.³ "צירוף לשון" משמש בדרך כלל לצירופים בדרגה זו או אחרת

1. ראו הנספח בסוף המאמר.

2. ראו שם.

3. ראו שם.

של כבילות או הדיקות.⁴ "מטבע לשון" הוא צירוף ציורי, אך בדרך כלל אינו מקיף את מכלול הקורפוס. "יצא קירח מכאן ומכאן" הוא מטבע לשון, אך ספק אם נקרא כך לצירוף "קל וחומר" או "גן ילדים". המונח "ניב" זוכה במילונים וכן אצל מאיה פרוכטמן⁵ להגדרה הקרובה מאוד להגדרת הצירוף הכבול, ואולם צירופים כבולים לא מעטים, כגון "אף על פי" או "סוס יאור", אינם ניבים. ל"ניב" הוראה נוספת: דיאלקט, והוראה זו יוצרת בלבול. "ביטוי", המקובל בשימוש הכללי, הוראתו גם בשימוש רחב מבע, הצגת אדם את מחשבותיו ורגשותיו, ולא דווקא באופן מילולי. התהייה הראשונה שאפשר להעלות כאן היא מדוע אינני משתמש במונח המקובל "צירוף כבול". לכאורה הקורפוס מתייחד בכך שמשמעות הצירוף אינה סכום המשמעים של רכיביו. ואולם המונח הזה עצמו מציג את הבעייתיות שבהגדרת השדה כולו. אין עוררין על כך ש"בית ספר" הוא צירוף כבול, שהרי אין מדובר ב"בית של ספר" אלא במוסד לימודי. גם הצירוף "מילא פיו מים" הוא צירוף כבול לכל דבר, שהרי אין מדובר באדם שפיו מלא מים, אלא באדם שהחליט לשתוק. ואולם, האם אפשר לומר שהצירוף "בית חולים" הוא צירוף כבול לכל דבר? האם אין הוא באמת בית ששוכנים בו חולים הזקוקים לרפוי? והאם הצירוף "חי וקיים" הוא צירוף כבול? הרי אפשר לפרק אותו לרכיביו על משמעם בלי לפגוע בהוראת הצירוף: בן ישי, כמילות השיר, גם חי, וגם קיים. ומה טיבו של הצירוף "מצוות אנשים מלומדה"? אין ספק שזהו צירוף מקובל ולא רצף חופשי של מילים, אבל הוראתו השלמה זהה להוראת חלקיו: מצווה שנלמדה מפי אנשים, ככל הנראה בעלי סמכות.

לשם נוחות הדיון אשתמש מכאן ואילך במונח "צירוף לשון". מה שהופך את שלוש הדוגמאות שהבאתי לצירופי לשון הוא השימוש, ההקשר שבו נאמר הצירוף או נימה מסוימת הנוספת לו ומשפיעה על משמעותו. "בית חולים" הוא מוסד, והיותו מוסד ולא סתם בית ששוכנים בו חולים הופך את צירוף הסמיכות הזה לצירוף לשון. "חי וקיים" נאמר בהדגשה ובחגיגיות, והן ההופכות את רצף המילים הזה לצירוף לשון. "מצוות אנשים מלומדה" זוכה לשיפוט ערכי שלילי, כבר במקרא, והשיפוט הזה מעניק לרצף המילים האלה מעמד של צירוף לשון.

קבוצות של צירופי לשון

במקום לחתור אפוא להגדרה גורפת של נשוא המאמר, אציג כמה קבוצות מרכזיות של צירופי לשון שבהם אעסוק. החומר המובא במאמר נשען על עבודתי בהכנת

4. ראו שם.

5. מאיה פרוכטמן, אורנה בן-נתן וניבה שני, ניבון אריאל, קריית גת: קוראים, 1995, עמ' 11.

מילון הצירופים⁶. במילון זה פעלתי על פי העיקרון שהצגתי בפסקה הראשונה: צירוף לשון הוא כל רצף של שתי מילים ויותר, שהמשתמשים בשפה רואים בו יחידה לשונית אחת. הקבוצה הזאת מופיעה בכמה קטגוריות תחביריות. כפי שאציג להלן, הישדה יכול להכיל גם שילובים של כמה קטגוריות:

- א. צירוף סמיכות, כגון "בית ספר", "כרם לכו", "קור רוח", "גשמי זעף".
- ב. צירוף שם עצם ושם תואר, כגון "נאד נפוח", "נחל איתן", "מצוות אנשים מלומדה" ("מצווה מלומדה" כולל בתוכו את צירוף הסמיכות "מצוות אנשים").
- ג. צירוף מילת יחס ושם עצם, כגון "על הדבש ועל העוקץ", "עם הגב אל הקיר".
- ד. צירוף איחוי, כגון "שריר וקיים", "קל וחומר", "אבל וחפוי ראש" (הכולל בתוכו גם צירוף סמיכות). בין אלה קבוצה ייחודית של צירופי הכפלה: "סחור סחור", "גבוהה גבוהה", "גבר גבר" ועוד. דגמים קרובים הם צירופי השוואה כגון "אוכל כמו סוס", צירופי סיוג כגון "קטן אבל ממזר" ועוד.
- ה. צירוף פועל ומושא, כגון "קידש מלחמה", "קיבל רגליים קרות". בספרה **מילים וצירופיהן** מבחינה רחל לנדאו בקטגוריה זו בשלוש קבוצות:⁷ צירוף קטגוריאי - צירוף של פועל מסוים וקבוצה רחבה של מילים כגון "מילא את הדלי", "מילא את הכוס", "מילא את המקרר"; צירוף קולוקטיבי - צירוף של פועל וקבוצת מילים צרה וקרובה במשמעותה כגון "מילא את חובתו", "מילא את משימתו", "מילא את תפקידו"; וצירוף ככול או ניב - צירוף שאינו ניתן לפירוק, כגון "מילא פיו מים". המיון הזה משקף את המציאות הלשונית ומסייע להבחנה בין צירופי לשון לצירופים בכלל. בדרך כלל לא נראה בצירופים קטגוריאליים צירופי לשון, ולעומת זאת צירופים קולוקטיביים יהיו בדרך כלל כאלה, וזה בוודאי דינם של הניבים. גם כאן ייתכנו שאלות וספקות. "מילא את כרסו" (כלומר אכל לשובע) יכול להיחשב צירוף קטגוריאי, אך אנו רואים בו צירוף לשון כיוון שאיננו עוסקים כאן בפעולת המילוי הפיזית אלא באופי המיוחד של האכילה. יש לציין כי לא פעם מתבצע פירוק הצירוף הקולוקטיבי לכמה חלופות דווקא בפועל, בעוד המושא נותר על כנו, כגון הביא/הכניס בכריתו של אברהם אבינו; נתן/השליך/שם את יהבו ועוד.
- ו. משפט שלם, כגון "טובים השניים מן האחד" או "אדם איננו אי". קבוצה זו מיוחדת ויש לה מרחב קיום משלה. היא מייצגת את חוכמת הדורות המצטברת. פרוכטמן קובעת כי "שלא כמו הניבים, מביעים הפתגמים חוכמת חיים ואמת כללית"⁸.

6. רוביק רוזנטל, **מילון הצירופים**, ירושלים: כתר, 2009.

7. רחל לנדאו, **מילים וצירופיהן: עיונים סמאנטיים בקולוקאציה העיתונאית**, רמת גן:

אוניברסיטת בר-אילן, 1980, עמ' 19.

8. פרוכטמן, בן-נתן ושני (לעיל הערה 5), עמ' 13.

בדיון זה וכן במילון אני עוסק בעיקר באמרות ופתגמים שאפשר לשמוע אותם בשיח התקשורתי, הספרותי או היומיומי. קטגוריות א-ד הן מה שמגדיר רפאל ניר צירופים שמניים, ומהם, כך קובע ניר, צירופי הסמיכות הם הקבוצה הגדולה ביותר.⁹ קטגוריה ה היא מה שמגדיר ניר צירופים פועליים, שבהם אפשר לראות לדבריו גם "פעלים מורכבים, שהשימוש בהם אידיומטי".¹⁰

מקורות וגלגולים של צירופי לשון עבריים

מקורות הצירופים, דרכי היווצרותם וגלגוליהם מעוררים עניין רב, מאחר שצירוף לשון הוא צורה מתקדמת ומשוכללת של השימוש הלשוני, ויש בו כדי להעיד על עולמם וחיייהם של יוצרי הצירוף, ובעיקר של אנשי הסביבה שבה השתרש. עניין מיוחד יש במהלך גלגולו של הצירוף מן הסביבה שבה נוצר לסביבה המאמצת אותו בדרך של הורשה תרבותית מסורתית, תרגום וכדומה. בקורפוס הצירופים הלשוניים בעברית אפשר להצביע על שלוש קבוצות מרכזיות, על פי הסביבה שבה נוצר הצירוף:

- א. צירופים שנשתמרו בטקסטים יהודיים לאורך הדורות, ברובדי השפה שקדמו לעברית החדשה, מן התנ"ך ועד לספרות השו"ת של ימינו.
- ב. צירופים שנוצרו בשפות שונות שלדוברי העברית היה מפגש אתן, והתקבלו בעברית, בדרך כלל באמצעות תרגום.
- ג. צירופים שנוצרו בתקופת ההשכלה, תחיית השפה ולאורך חיי העברית החדשה, ומצויים היום בשימוש במשלבים השונים.

הקורפוס הנבחן לצורך הדיון כאן מכיל את הצירופים שהתקבלו בעברית החדשה, ואפשר למצוא אותם בשימוש במשלבי השפה השונים, כגון לשון הספרות, לשון התקשורת ולשון הדיבור. הטקסטים היהודיים עמוסים בצירופי לשון, אך רק מקצתם נקלטו בעברית החדשה. יתר על כן, צירופים לא מעטים נקלטו בעברית החדשה מן המקורות בעקבות מעתק משמעות שחל בהם, שהיה הכרחי להתאמתם לחברה חילונית מודרנית.

הקבוצה הראשונה כוללת צירופים שמקורם ברבדים שונים של השפה העברית. הצירוף "גולת הכותרת" משמש בעברית החדשה בהוראת הרכיב החשוב והמרשים ביותר במפעל, רעיון או יצירה. מקורו במקרא: "עֲמֻדִים שָׁנִים וְגֹלַת הַפֶּתַח אֲשֶׁר עַל רֹאשׁ הָעֲמֻדִים שְׁתֵּים" (מלכים א ז, מא), וכאן הוא משמש בהוראת רכיב בבניין

9. רפאל ניר, דרכי היצירה המילונית בעברית בת-זמננו, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1993, עמ' 98-104.

10. שם, עמ' 104.

באופן המתואר בפסוק. השימוש המטפורי נפוץ כבר בספרות התחייה, כגון במסות של שמריהו לוי "מלחמתנו": "היתה להם הלשון העברית לסמל, בה ראו את גולת הכותרת של כל מפעלם".¹¹

הצירוף "בדרך על המוגמר", הוראתו בעברית החדשה: הצהיר בסיפוק על השלמת משימה. מקורו בלשון חכמים: "כל המוגמרות מברכין עליהן",¹² וכן: "אין מברכין לא על המוגמר ולא על הבשמים בבית האבל".¹³ "מוגמר" היא קטורת של בשמים הנשרפים באש, שנהגו להכניס למקום הסעודה כדי שתפיץ ריח טוב, והיא נבדלת מ"קטורת", שיועדה לצורכי קודש. בעברית החדשה התקבע הצירוף בהוראה חדשה עקב זהות השורשים גמ"ר (בארמית פירושו קיטר קטורת, ומכאן גומרא - גחלת) וגמ"ר בהוראת סיים, וכן בזכות ההקשר, שכן הקטרת המוגמר מגיעה בסיום הסעודה.

הצירוף "בדרך כלל" נפוץ מאוד בעברית החדשה בהוראת "ברוב המקרים". מקורו בלשון ימי הביניים בהופעות שונות, כגון "כי הוא לבדו יודע הפרטים וחלקיהם בדרך כלל",¹⁴ ושם הוראתו שונה ונובעת מאופי הלוגיקה המקובלת באותה תקופה, שעסקה בהרחבה ביחסי כלל ופרט. "בדרך כלל" כאן הוראתו על פי הכלל, ולא כמקרה פרטי.

הקבוצה השנייה נשענת ברובה על התהליך המוכר בהתפתחות השפות, והוא תרגום השאילה. לתרגום השאילה שני ערוצים. הערוץ האחד הוא הרחבת משמעות של מילה בודדת בעקבות הרחבת משמעותה בשפה אחרת, שיש המבחינים בינו לבין תרגום שאילה מן הערוץ השני, שיפורט לעיל, באמצעות המונח שאילת משמעות. כך התרחבה "כיסוי" בהוראת סיקור עיתונאי של תחום או אירוע, בעקבות הרחבת משמעותה של המילה האנגלית: cover. המילה "בוץ" בהוראת מצב מסובך שקשה לצאת ממנו התרחבה בעקבות משמעותה ביידיש: בלאַטע. הערוץ השני, הרחב יותר והנוגע לענייננו, כולל צירופים, ניבים ואמרות שהתקבלו בקרב דוברי שפה מסוימת באמצעות תרגום משפה אחרת. תהליך זה קרוי גם "קאלק" (צרפתית: calque) וכן "צירופי בבואה". בקבוצה זו אפשר להצביע על שפות רבות שדוברי העברית דיברו בהן, שמעו אותן או נפגשו בדובריהן ואימצו מהן צירופים.

"מפי הסוס", שהוראתו מן המקור הישיר, מבעל הדבר, הוא תרגום שאילה של הניב האנגלי straight from the horse's mouth (ישר מפי הסוס). מקור הצירוף בשנות העשרים של המאה העשרים, ככל הנראה מתחום מרוצי הסוסים. על פי אחד ההסברים להיווצרות הצירוף, פיו של הסוס סיפק מידע מלא על מצבו

11. שמריהו לוי, "מלחמתנו", פרויקט בן-יהודה, <http://benyehuda.org/shmaryahu/milxamtenu.html>

12. בבלי, ברכות מג ע"א.

13. מסכתות קטנות, שמחות, ברייתות מאבל רבתי ה, יא.

14. אבן עזרא על שמות לג, כא.

ועל סיכווייו במרוץ.

האמרה "החפיזון מן השטן" מתרה כנגד פעילות מהירה ולא שקולה. מקור הצירוף בערבית: "אַל-עַגְלָה מִן אַל-שֵׁטָאן וְאַל-וְאַלְתָּאֲנִי מִן אַלְרַחְמָאן" (המהירות מן השטן, והמתנות מן הרחמן). גרסת יהודי תימן: "אַל-עַגְלָה מִן עַמַל אַשֵׁיטָאן" (המהירות מעשה השטן).

בקבוצה זו יש מעמד מיוחד לשפות היהודיות, ובעיקר לידיש. שפות אלו משמשות לאורך הדורות מתווך לשוני בין היהודים לבין התרבות שבתוכה הם חיים. הן נשענות על שפת הסביבה, אך כמו במקרה של היידיש מערבות שפות שונות ובכללן עברית. כך נקלט בעברית הצירוף "מה בוער?", שהוראתו קרובה להוראת "החפיזון מן השטן", דהיינו אין צורך להזדרז. מקורו בצירוף היידי הנפוץ "וואָס ברענט?", שנשמע לצדו ברחוב העברי במחצית הראשונה של המאה העשרים. מקור הצירוף היידי הוא בגרמנית: *wo brennt's denn?* ("איפה זה בוער?"), אך על פי ההקשר התקופתי והקרבה הלשונית אפשר להניח בוודאות שמקורו בידיש. צירוף מתחום אחר שמקורו בידיש הוא "החלונות הגבוהים", בהוראת הפקידות הגבוהה, השלטונית, וביידיש: "די הויכע פֿענצטער". היינו מצפים שצירוף מעין זה יגיע משפות שהשפיעו על לשון חיי הציבור יותר מן היידיש, אך בשפות אלה נמצא רק צירופים קרובים, שאולי השפיעו על היידיש, כגון *sublime porte* (אנגלית וצרפתית: "השער העליון"), *high places* (אנגלית: "מקומות גבוהים"), *Pforte* (גרמנית: "השער הגבוה"). אברהם שטאל שיער שהצירוף נוצר בשפות אלה בהתייחסות לארמון הוויזר הגדול באיסטנבול, שבכניסתו התנוסס שער מפואר.¹⁵

השאלה הישירה משפות אחרות מקובלת בעברית החדשה בעיקר במילים יחידות, אך אפשר למצוא אותה גם בתחום צירופי הלשון. קורפוס רחב יחסית של צירופים שהתקבלו בעברית בדרך של שאילה ישירה מצוי בטקסטים היהודיים בתהליך זליגת צירופים רבים מארמית לעברית, כגון "לכל מאן דבעי" (לכל מי שמבקש), שמקורו בספר הזוהר, והוא מופיע בעיקר בכותרת מכתבים רשמיים. כך "זה עידן ועידנים", בהוראת לפני זמן רב מאוד. מקור הצירוף "עידן ועידנים" בארמית המקרא: "עַד עֶדְן וְעֶדְנִין וּפְלֶג עֶדְן" (דניאל ז, כה). והתרגום המקובל: עד מועד מועדים וחצי מועד. בעברית החדשה אפשר לשמוע בשיח היומיומי צירופים בשאילה ישירה כגון "טייק איט איזי", "כל פֿלֶבּ בִּיגִי יומו" (ערבית) ועוד.

מטבע הדברים, רק חלק קטן מאוצר הצירופים המצוי בשפות השונות נקלט בעברית, וספק אם אפשר לקבוע מדוע נקלט צירוף כלשהו ואחר לא נקלט. כך למשל נקלט בעברית בהצלחה רבה הצירוף "קור כלבים" בהוראת קור עז מאוד. מקור הצירוף ברוסית: *sobačij xolod*, והוא מצוי גם בגרמנית: *Hundekälte*. ההסבר לצירוף הוא שקור עז, כמו זה המוכר בארצות אירופה – אך לא בארץ ישראל – מחייב להכניס גם את הכלבים אל הבית, וזה אף מקור האמרה היידיית

15. אברהם שטאל, "מילון ביטויים של העברית החדשה", עיזבון המחבר.

שעניינה קוד עז: "אֵן עֲבֵרָה אֶ הוּנְט אַרױסצױטרייבן" ("חטא הוא להוציא את הכלב החוצה"). לעומת זאת לא נקלט בעברית החדשה הצירוף האנגלי *it's raining cats and dogs*, שהוראתו גשם חזק במיוחד, ומקורו כנראה בתקופה שבה הכלבים והחתולים שכנו על גג הבית שהיה עשוי קש, ובגשם עז קרס הגג יחד אתם אל תוך הבית.

צירופים המקובלים בשפות שונות הם עצמם בדרך כלל תוצר של גלגול היסטורי. הדבר בולט בשפות אירופה, שבהן נמצא צירופים מקבילים בשפות רבות, עד שקשה לקבוע את מקור הצירוף. על כך כתב חיים רבין: "למעשה הביא תהליך ממושך ואינטנסיבי של תרגום-שאלה לידי כך, שכל לשונות אירופה התדמו מבחינה סמנטית במידה כזאת שבגזמה מתונה אפשר לכנותן 'לשון אחת באמצעים שונים'. על כן גם קשה מאוד לקבוע במקרים רבים מאיזו מלשונות התרבות אשר העברית היתה עמהן במגע, קיבלה את הדוגמה להרכב מסוים"¹⁶.

יש צירופים שנכנסו לעברית ורווחו תקופה מסוימת, אם בראשית תחיית השפה (כגון "צירור אור" בהוראת צילום, או "איתני הארץ" בהוראת כוחות הטבע) ואם במהלך השנים, ויצאו מן השימוש. צירופים לא מעטים בעברית החדשה הם אמנם יצירה חדשה, אבל ניתוח נוסף שלהם מגלה שהם נוצרו על בסיס מוקדם יותר בדרך של פרשנות או סיגול. תופעה זו נפוצה במה שמכנה לנדאו "צירוף קולוקטיבי"¹⁷. שם אפשר לראות שהופעה אחת או יותר בקטגוריה נשענת על המקורות, למשל "אחזו בולמוס", שמקורו בלשון חכמים: "מי שאחזו בולמוס מאכילין אותו אפילו דברים טמאים עד שיאורו עיניו"¹⁸, ואליה מצטרפים צירופים חדשים על פי אותו דפוס, כגון "אחזו אימה", "אחזו תוזית", "אחזו נמנום" (המושפע גם מייריש) ועוד. בקבוצה הראשונה מקור הצירוף הוא טקסט שאפשר להציע לו מראה מקום ולתאר לעתים קרובות את גלגוליו לאורך הדורות, אך הדבר אינו תמיד כך בקבוצה השנייה והשלישית. צירופים משפות שונות באים לעתים קרובות ממקורות עממיים, כגון "קור כלבים", שנזכר לעיל, "אחז את השור בקרניו", שהתגלגל ממלחמות הפרים בספרד ועוד. לצדם יש צירופים לא מעטים שאפשר להתחקות על מקורם בספרות היוונית והלטינית. הצירוף "האמת העירומה" בהוראת העובדות כפי שהן מצוי בשפות אחדות, כגון אנגלית: *naked truth*, גרמנית: *die nackte Wahrheit*, צרפתית: *vérité toute nue*, ומקורו לטיני: *nuda veritas*. את הצירוף הלטיני המקורי טבע הורציוס.¹⁹ מן הקוראן התקבל בין היתר הצירוף "עם הספר", ובערבית: "אֶהֱל אֶלְפְּתָאב", המתייחס בעברית החדשה לעם היהודי, אך במקורו הוא מכוון

16. חיים רבין, "תרגום השאלה ככוח יוצר בלשון", *לשוננו לעם* כ (תשכ"ט), עמ' 276.

17. לנדאו (לעיל הערה 7).

18. משנה, יומא ח, ו.

19. Horace, *The Complete Works of Horace*, ed. Casper J. Kraemer, New York: Modern Library, 1936, ode 24, line 7

בדרך ביקורתית לכל בני עם או בני דת שיש להם ספר כלשהו שאינו הקוראן. גם היוצרים הגדולים של תרבות אירופה תרמו את תרומתם למאגר הצירופים בעברית. למשל ויליאם שקספיר, שהשפעתו על השפה האנגלית רבה, העניק גם לעברית בעקיפין שורה של צירופים בדרך התרגום, כגון "כל העולם במה" (all the world's a stage),²⁰ אף כי אמרה זו נשענת על מקור יווני.

בקבוצה השלישית צירופים שלידתם בספרות העברית החדשה. כך ניכרת השפעתו של חיים נחמן ביאליק בצירופים כגון "אחד אחד ובאין רואה" או "נבואת לב". צירופים לא מעטים נוצרו על הבמה הציבורית. יצחק רבין הויתר אחריו, למשל, צירופים כגון "נפולת של נמושות" (שהיה מכוון כלפי היורדים מן הארץ)²¹ ולוי אשכול את האמרה האירונית "חצי קפה, חצי תה". בעשורים האחרונים ניכרת השפעת התרבות הפופולרית על השפה, בעיקר בעבודה הלשונית המקיפה שנעשתה בשלישיית הגשש החיוור ובתוכניות טלוויזיה פופולריות. כך נטבעו בשפה צירופים כמו "הצ'ופצ'יק של הקומקום" (הגשש החיוור), "מה הוא קופץ?" (להקת לול) או "גבר גבר" (ארץ נהדרת).²²

צירופי לשון עבריים שנוצרו בגלגול דו-ערוצי

לנוכח הנאמר עד כה אפשר לראות בעברית החדשה כור היתוך של צירופי לשון שהגיעו אליה מערוצים נבדלים. אצביע להלן על קבוצה ייחודית של צירופים המצויים בשימוש בעברית החדשה, אך גלגולם אינו חד-ערוצי אלא דו-ערוצי. כלומר, הם אינם רק גלגול או שימוש של צירוף מן הטקסטים היהודיים כנתינתו; ואינם רק תרגום שאילה משפה כלשהי; אלא יש בהם מהלך משולב של גלגול הצירוף בטקסטים היהודיים ובלשונית שונות בדרך של השפעה או בדרכים מקבילות. לצירוף שנטבע בעברית החדשה יש כאן שני הורים (וליתר דיוק, שתי אימהות). קבוצה זו משקפת בעיניי את הטבע המיוחד של גלגולי התרבות היהודית, המיטלטלת לאורך הדורות בין שמירה על התרבות היהודית המיוחדת לבין קשרי השפעה הדדיים בין היהודים לתרבויות שהיהודים חיו ופעלו בתוכם.

צירופי לשון לא מעטים מעידים ששני הערוצים הראשונים שהצגתי אינם בהכרח ערוצים נבדלים זה מזה. בבדיקת גלגולו של צירוף מתברר לא פעם שהוא נוצר מהשפעות משולבות. אחד הניבים שזכו לעניין רב במחקר הלשוני, והמעידים

20. ויליאם שקספיר, כטוב בעיניכם, בתרגום אברהם עוז, תל אביב: דביר, 1990, מערכה ב, תמונה ז.

21. ראו רפי מן, לא יעלה על הדעת, אור יהודה: הד ארצי, 1998.

22. על אלה ועוד ראו רוביק רוזנטל, הלסקיקון של החיים, ירושלים: כתר, 2007, עמ' 209-232.

על ההשפעה המשולבת, הוא הצירוף "דְּבַר אֵל הַעֲצִים וְאֵל הָאֲבָנִים". הוראתו היא שאין מי שמעוניין להקשיב לטענות הדובר. במקרא מצוי צירוף קרוב מאוד בצורתו: "וַיְדַבֵּר עַל הָעֲצִים מִן הָאֲרֶז אֲשֶׁר בְּלִבְנוֹן וְעַד הָאֲזֹב אֲשֶׁר יֵצֵא בְּקִיר" (מלכים א ה, יג). מקצת הפרשנים סבורים ששלמה דיבר בשפת הצמחים, ואחרים שדיבר על אודותם, אך שתי ההוראות אינן קרובות לשימוש המקובל היום. בלשון חכמים נמצא: "שפך הקב"ה חמתו על העצים ועל האבנים"²³ וכאן בהוראת החומרים שמהם עשויים מבנים והיכולות, ויש בו רמז למאבקה של היהדות בעבודת האלילים. גם ההוראה כאן אינה זו המקובלת היום. מהיכן התגלגלה אפוא ההוראה החדשה? לאה סקיבא ורב סדן קושרים את ההוראה הזאת לצירוף "דְּבַר אֵל הַקִּיר", שהוראתו דומה.²⁴ צירוף זה מצוי בשפות רבות שהשפיעו על העברית החדשה, כגון יידיש: "רעד צי דער וואַנט". באנגלית רווחה talking to a brick wall. בגרמנית: gegen eine Mauer reden ("לדבר אל החומה"), וכך בצרפתית. בידיש גרסאות נוספות שלא נקלטו בעברית: "דְּבַר אֵל הַיּוּוּנִי", "דְּבַר אֵל הַפּסָגָה", "דְּבַר אֵל הַרוּח", "דְּבַר אֵל הַמְצַחִיָּה", וגם: "דְּבַר אֵל אוֹזְנֵי חִירְשׁוֹת". היידיש היא גם מקור הגרסה "דבר אל המנורה", שהייתה נפוצה בעברית בערכוב לשוני: "דבר ללמפה".

מהו אפוא מקור הצירוף? נראה כי "דבר אל העצים ואל האבנים" הוא חלופה בעברית החדשה הנסמכת על הצירוף העברי בשתי גרסאותיו, המקראית והתלמודית, ותשתיתו היא הצירוף הלועזי. ואולם בחיפוש נוסף שערכתי התברר כי הצירוף נמצא כלשונו וכהוראתו המקובלת היום בכתבי הרב משה בן יוסף טראני מצפת מן המאה השש-עשרה, ושם הוא מתאר פלוני שהלך וצעק את טענותיו לבתי כנסיות "וייהיה כמדבר אל העצים ואל האבנים".²⁵ גם אם הופעה נדירה זו אינה מלמדת על גלגול הצירוף לעברית החדשה, היא מלמדת על הקושי לקבוע אם מדובר כאן בצירוף מן המקורות או בתרגום שאילה.

בקבוצה זו של צירופים שהתגלגלו לעברית בדרך דר-ערוצית אפשר להצביע על שלוש קטגוריות מרכזיות, שעניינן תהליך הגלגול שהתקיים בין שני הערוצים לאורך הדורות. המכנה המשותף לקטגוריות אלה הוא שהן מכילות צירופים שהגיעו לעברית החדשה כתרגום שאילה משפות שונות, בעיקר שפות אירופה, ובכלל זה לשונות היהודים. הקטגוריות נבדלות בתהליך הגלגול ובמקומו של הטקסט היהודי המקורי בתהליך.

23. איכה רבה ד, טו.

24. לאה סקיבא, "תרגומי שאילה של ביטויים ביידיש", לשוננו לעם לח, ג-ד (תשמ"ז), עמ' 363-336; שם, ז-ח, עמ' 498-457; דב סדן, "עצים ואבנים, לתולדות מליצה אחת", לשוננו לעם ה, ה-1 (תשי"ד), עמ' 1-48.

25. משה בן יוסף טראני, שו"ת מבי"ט, ב, כא.

תרגומי שאילה שהתקבלו בעברית ממקורותיה הקדומים

צירופים שונים הגיעו לעברית החדשה מן המקורות ועל כסיס היכרותם של היהודים לאורך הדורות עם הטקסטים האלה. ואולם המחקר מגלה שלעתים אין הצירוף במקורות יצירה יהודית, אלא הוא מבוסס בדרך של תרגום על ניב או אמרה משפות שהשפיעו על העברית - כגון היוונית, שהשפיעה על לשון חז"ל. בעניין זה בולט מחקרו של בן-ציון פישלר על הצירוף הנפוץ "על רגל אחת",²⁶ המוכר מן המשנה: "מעשה בנוכרי אחד שבא לפני שמאי. אמר לו: 'גירני על מנת שתלמדני כל התורה כולה כשאני עומד על רגל אחת'".²⁷ הצירוף מצוי גם ביידיש: "אויף איין פֿוס", והדבר אינו מעורר שאלה שכן היידיש שואלת בדרכים רבות מן המקורות היהודיים. ואולם ההופעה היחידה של הצירוף בלשון חז"ל העלתה תהייה אם אכן מקורו יהודי. היו אף שטענו כי המילה "רגל" כאן אינה איבר בגוף אלא גלגול של המילה הלטינית *regula*, בהוראת חוק וסדר. פישלר עקב אחרי המקבילה הלטינית לצירוף: *stans pede in uno*, ומצא שמי שכתב אותה הוא המשורר הורציוס, שחי כמה עשרות שנים לפני הלל ושמאי. בסאטירות שכתב הוא הזכיר את המשורר לוקליוס, שאותו האשים בכתיבת יתר ואמר עליו שהוא "יכול להכתיב מאתיים שורות על רגל אחת".²⁸ ייתכן שהורציוס השתמש בניב שהיה רווח אז, ומכל מקום התהליך המסתבר הוא שכותבי המשנה הכירו את הניב הלטיני ותרגמו אותו לעברית.

הצירוף "אם ירצה השם" הוא בעל אופי מסייג, הנוגע למה שאמור להתרחש בעתיד, דהיינו יש לקוות שדבר מה יתרחש, אך הדבר אינו תלוי רק ברצוננו. הצירוף אופייני לדוברים דתיים. בצורתו העברית מופיע הצירוף בספרות הרבנית של ימי הביניים והזמן החדש, בכתבי החסידות, וכן בראשי תיבות מקובלים אי"ה או איה"ש. ביידיש הוא מקובל כגרסה של הצירוף העברי: "מְעַצְעֵשֶׁעִם" וכן "מירצעשעם". ואולם צירוף זה מקורו בצירוף הלטיני *deo volente*, וכן בברית החדשה, שבה נכתב: "אם ירצה ה' ונחיה נעשה כזאת או כזאת".²⁹ מכאן התגלגל גם לאנגלית: *God willing*, ולגרמנית: *so Gott wil*. בערבית ישנו הצירוף המקביל "אֵן יִשְׂאָא אֶלְלָה" (אם ירצה האל), שמקורו בקוראן, והוא מצוי גם בלשון הדיבור הישראלית בעקבות הערבית הפלסטינית: "אינשאללה".

בעברית החדשה משמש הצירוף "ארץ הקודש" כינוי לארץ ישראל. הופעותיו הראשונות במקורות היהודיים הן בלשון ימי הביניים, כגון אצל רד"ק: "כאילו כל אחד מבני הגלות הומה וצועק מן הגלות שיתאווה אל ארץ הקודש לשוב הכבוד

26. בן-ציון פישלר, "על רגל אחת", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי יג-יד (תשנ"א-תשנ"ב), עמ' 371-378.

27. בבלי, שבת לא ע"א.

28. הורציוס (לעיל הערה 19), סאטירה 1, פרק 4, שורה 10.

29. איגרת יעקב 4: 15 (תרגום יצחק סלקינסון).

אליה".³⁰ ואולם יש לו הופעות מוקדמות יותר בלטינית: terra sancta, ומכאן הצירופים באנגלית: the Holy Land, בגרמנית: das Heilige Land, בצרפתית: terre sainte ועוד. יש להוסיף כי בפי המוסלמים מכון הצירוף לערים הקדושות בסעודיה, ובתרבות הבודהיסטית להודו, ארץ הולדתו של בודה. ל"ארץ הקודש" צירוף מקביל במקרא והוא "אדמת הקודש" (זכריה ב, טז). חילופי אדמה/ארץ בין לשון המקרא לרבדים מאוחרים יותר מוכרים בצירופים נוספים, כגון "ארץ נכר" במקרא, ובעברית החדשה "אדמת נכר"; "כברת ארץ" במקרא, ובעברית החדשה "כברת אדמה". על תופעה זו התעכבה בהרחבה במחקריה ברכה פישלר.³¹

צירופים לועזיים שנוצרו בהשפעת טקסטים יהודיים, והתקבלו בעברית החדשה כתרגומי שאילה השפעתה של העברית לרבדיה השונים על שפות העולם אינה רבה. העברית הייתה גם בינקותה שפת קבוצת שבטים לא גדולה, ובדרך כלל הייתה סמוכה לתחום השפעתן של אימפריות וללשון האימפריות. רוב השנים הייתה העברית שפת גולים השומרים על תרבותם הנבדלת באמצעות השפה. השפעת העברית על שפות אחרות נסמכה בעיקר על השפעתו העצומה של ספר התנ"ך על התרבות העולמית. בתרגום התנ"ך מצויה קבוצה קטנה וחשובה של מילים שאומצו בשפות השונות בדרך של שאילה ישירה, כגון "הללויה", "אמן", "תוהו ובוהו" ועוד. ואולם עיקר ההשפעה הייתה באמצעות תרגומי שאילה מן התנ"ך לשפות השונות. למותר לציין שלא הייתה השפעה כזאת לצירופים מרבדים מאוחרים יותר, שכן טקסטים מרבדים אלה לא תורגמו וכמעט לא השפיעו על התרבות העולמית.

העברית החדשה לא נזקקה לכאורה ללשונות הזרות כדי לאמץ שימוש בצירוף לשון מקראי. ואולם העובדה שצירוף לשון נקבע בשפות משפיעות, והיה מוכר לדוברי העברית לאורך הדורות גם מן העברית וגם משפת התרבות שבה חיו, השפיעה על קליטתו והישרדותו. האמרה "החיים והמוות ביד הלשון" מקובלת בעברית החדשה, והוראתה כי הדיבור חורץ גורלות. מקורה המקראי שונה במקצת: "מֹות וְחַיִּים בְּיַד לְשׁוֹן וְאֵהָבִיָּהּ יֹאכַל פְּרִיָּהּ" (משלי יח, כא). בלשון חכמים ישנו מדרש הקושר את האמרה לדרישות דתיות: "כלכלה של תאנים לפניו. אם אכל ממנה עד שלא בירך - מוות ביד לשון, בירך ואח"כ אכל - חיים ביד לשון".³² בקובץ האמרות מימי הביניים מבחר הפנינים, המיוחס לשלמה אבן גבירול, מצויים הנוסחים "חַתַּף הָאָדָם טְמוֹן תַּחַת לְשׁוֹנוֹ" ו"מוֹת הָאָדָם בֵּין לְחַיִּיו". השינוי בסדר המילים המקובל בעברית נובע מהנטייה הטבעית להציב את החיים לפני המוות. "מוות וחיים ביד הלשון" מצוי בגרסאות שונות גם בשפות אירופה, בעקבות

30. רד"ק על תהלים מב, ב.

31. ברכה פישלר, "כחומר ביד הלשון: מחזור צירופים בעברית החדשה", מחקרים בלשון ה-ו (תשנ"ב), עמ' 597-616.

32. מדרש תנחומא (ורשה), פרשת וישב, סימן ז.

המקרא ותרגומיו, ושם גם סדר המשפט זהה לסדר המקראי. הנוסח האנגלי: death and life are in the power of the tongue, ובגרמנית: Tod und Leben steht in der Zunge Gewalt.

הצירוף "השומר אחי אנוכי?" הוראתו הכללית היא: אינני אחראי לאדם הנחשב קרוב אליי. מקורו בסיפור מקראי: "וַיֹּאמֶר ה' אֶל קַיִן אֵי הֶבֶל אָחִיךָ וַיֹּאמֶר לֹא יָדַעְתִּי הֲשֹׁמֵר אָחִי אָנֹכִי" (בראשית ד, ט). הנוסח האנגלי הוא am I my brother's keeper?, והוא ביטוי שגור בשפה. אפשר שתפוצה זו השפיעה על השימוש הכללי בו בעברית, בנוסח המקרא המקורי.

גורל מורכב יותר נצפן לצירוף "קול קורא במדבר". הוראתו בעברית החדשה היא הכרזה נרגשת שאיש אינו מקשיב לה. מקורו בפסוק מקראי: "קוֹל קוֹרֵא בַּמִּדְבָּר פָּנּוּ דֶרֶךְ ה' יִשְׂרוּ בְּעֶרְבָה מִסְלָה לְאֱלֹהֵינוּ" (ישעיהו מ, ג), ויש לקוראו: "קול קורא: במדבר פנו דרך ה', ישרו בערבה מסילה לאלוהינו". דרך זו מתאימה גם לרפוס התקבולת של הפסוק, ומכאן שהצירוף "קול קורא במדבר" אינו מקראי כלל, אף שהוא לקוח מן המקרא. צירוף זה מצוי במגוון שפות. כך באנגלית: a voice crying in the wilderness, בגרמנית: ein Rufer in die Wüste, ובצרפתית: crier dans le desert, צירופים אלה התגלגלו מהצירוף הלטיני desert, vox clamantis in deserto. התרגום הוולגטה, התרגום הרשמי של התנ"ך ללטינית. הפסוק מצוטט בכרית החדשה, וגם הוא תורגם באופן דומה לתרגום הלטיני.³³ מן הלועזית הגיע הצירוף בצורתו ובהוראתו המשובשת חזרה לעברית החדשה. תרגום הוולגטה לא נשען על קריאה שגויה של המקרא, אלא על שינוי במתכוון, שנועד לבסס את מעמדם של השליחים שהגיעו מן המדבר. יש לציין שקריאה שגויה זו מצויה גם במקורות היהדות, כגון במדרש הנעלם: "קול תחית המתים, דכתיב קול קורא במדבר",³⁴ וכן במדרש לקח טוב: "ובת קול רביעית יוצאת ואומרת: קול קורא במדבר".³⁵

בקטגוריה זו אפשר להצביע על צירופים חופשיים מן המקורות, שהפכו בשפות אירופה לצירופים כבולים. בעברית החדשה הם התקבלו כתרגום שאילה של הצירוף הכבול הלועזי. דוברי העברית נוטים לחשוב בדרך כלל שצירופים אלה לקוחים ישירות מן המקורות, אך ללא הערוץ הלועזי לא היו הצירופים מצויים בעברית, ובוודאי לא בהוראתם החדשה. הצירוף "אות קין" מקובל בעברית החדשה, והוראתו כתם מוסרי חמור על אדם במעמד ציבורי, בשל אירוע מן העבר. הוא מצוי בגרמנית, וממנה באה הוראתו בעברית החדשה: das Kainzeichen tragen, וכך באנגלית: brand of Cain. הצירוף מסתמך על סיפור קין המקראי: "וַיִּשֶׂם ה'

33. מתי 3: 3.

34. מדרש הנעלם, פרשת וירא, קיח, א.

35. יהודה דוד אייזנשטיין, אוצר מדרשים, ניו יורק: יהודה דוד איזנשטיין, 1915, אגדת

משיח, עמ' 389.

לְקִיץ אֹת לְבַלְתִּי הַכּוֹת אֶתוֹ כָּל מִצְאוֹ" (בראשית ד, טו), ואולם שם הכוונה שהאֹת ישמור על קיץ מפני מי שינסה לפגוע בו. הנוסח הגרמני התגלגל אפוא בשתי דרכים מקבילות: הוא הועתק מן הפסוק המקראי ונוסח מחדש כצירוף סמיכות; והוראתו השתנתה. לשינוי ההוראה יש בסיס במחשבה הנוצרית, שבה נהוג להדגיש את חטאו הקדום של האדם, שאין עליו כפרה.

"אחריי המבול!" היא קריאה שהוראתה: אני חי ומתנהג על פי רצוני וגחמותיי, ואינני מתחשב בתוצאות מעשיי או בדורות הבאים. הקריאה מרמזת לסיפור המבול שפקד את העולם בעקבות חטאי בני האדם (בראשית ו, ט - ח, כב), אך מקורה צרפתי: après moi le deluge, והיא נשמעת גם בגרמנית: nach mir die Sintflut. היא נשמעה לראשונה בימי המהפכה הצרפתית, והיא מיוחסת לאחת מגבירות החצר של צרפת, שסירבו להכיר במציאות החדשה והעדיפו להמשיך בחיי ההוללות שלהן. צירוף דומה בלטינית: me mortuo terra misceatur ignibus! ("אחרי מותי - תכלה נא הארץ באש!") מופיע בתרגום של סנקה למשורר יווני בלתי ידוע. לפי ההיסטוריון הרומי סוֹטוֹנְיוֹס, כאשר שמע נירון קיסר את השורה אמר: "לא, דווקא בעודי בחי!" והצית את העיר רומי.

"מעשה סדום" הוראתו משכב זכר, ובהרחבה - קיום מגע מיני על ידי חדירה לפי הטבעת גם בין גבר לאישה, ובדרך כלל, בעיקר בהוראה המשפטית, בכפיה. הוא מתייחס גם למין אוראלי ולמשכב בהמה. מקור הצירוף בסיפור המקראי על אודות אנשי סדום, שביקשו מלוט באשר לאורחיו המלאכים "הֹוצִיָאם אֵלֵינוּ וְנַדְעָה אֲתָם" (בראשית יט, ה), ורש"י מפרש: "במשכב זכור". בעקבות סיפורי המקרא נקבע בשפות שונות המונח sodomy בהוראת קיום יחסים בלתי טבעיים ובמיוחד אנאליים עם אדם או עם בעל חיים. מכאן התגלגל הצירוף "מעשה סדום" לעברית החדשה בהוראה המינית. הצירוף "מעשה סדום" עצמו קיים בלשון חכמים, בעיקר במדרש, ונשען על הסיפור המקראי, אך אצל חז"ל הוא אינו מתייחד לתחום המיני אלא בא להורות על רשע וחטא בכלל.

בקטגוריה זו קבוצה של תרגומי שאילה שמקורם בלשונות היהודים, ואפשר למצוא בהם השפעה של מקור יהודי קדום. הופעת הצירוף בד בבד בכמה שפות יהודיות שלא היה ביניהן כל קשר במהלך הדורות מחזקת את ההנחה שמדובר בהשפעה יהודית בין-רובדית ובין-לשונית. האמרה "לכל סיר יש מכסה" משמעה בדרך כלל הקביעה שכל אדם יכול למצוא בן זוג, והיא נאמרת על מי שטרם מצא בן זוג, או שניסיונו האחרון בתחום זה כשל, ואז זו אמרת נחמה. אמרה זו מצויה בנוסחים שונים בשפות יהודיות רבות. כך ביידיש: "אוטלעכט טעפל געפֿינט זיך זיין שטערצל", בלדינו: "פֿאַרְה קאַדְה טיַנגֿ'ירי אַיי סו קאַפֿאַק", בערבית של יהודי עיראק: "כָּל גֵּדֵר לָנוּ קִפֿע", ובערבית של יהודי תימן: "אַלְחָק, לְקִי גֵטָאָה" ("מצאה את המכסה שלה", ניב שעניינו יחסי רעות בכלל). יש לציין כי צירוף זה מצוי גם בערבית פלסטינית: "טַנְגֿ'רָה וְלֶאקֶת עֵטָאָה" ("סיר שמצא את המכסה שלו"), ובגרמנית: jeder Topf findet seinen Deckel, אך התפוצה הרחבה

של האמרה בין יהודים ברחבי העולם מאפשרת להניח שיש במקרים אלה השפעה יהודית. צירוף קרוב בידיש מתייחס לדמיון בין הורים לבנים: "ווי די פֿענדל, אזוי דער דעקל" ("כמחבת כן המכסה"). לאמרה זו על גרסאותיה הרבות מקור אפשרי בלשון חכמים: "תמיה אני היאך נחלקו אבות העולם, בית שמאי ובית הלל, על בריית שמים וארץ, אלא שאני אומר: שניהם לא נבראו אלא כאלפס וכיסויה (כסיר וכמכסהו)".³⁶

האמרה היהודית "אין אמונה בגויים" הוראתה שלא ייתכן פיוס או דיאלוג עם אומות העולם, ואין לבטוח במי שאינו יהודי. היא מצויה בערבית של יהודי עיראק: "לֹא תֵאֱמַן בְּלִי גוֹי חֲתִי בְּלִקְבֵר" (אל תאמין בגוי אפילו בקבר), וכן בסיומת חלופית: "אפילו ארבעים שנה בקבר". יהודי תימן אומרים בשפתם: "לערלים אסור להאמין אפילו בקבר". בלדינו נמצא: "נו איי אַמוֹנָה אָן גוֹי נִי אפילו אָן לָה פּוֹאָזָה". הרעיון מצוי בהיפוך גם אצל המוסלמים במרוקו: "אל תאמינו ביהודי גם אם עבר לאסלאם זה ארבעים שנה", ונראה שהוא נולד בתגובה על הפתגם היהודי. לאמרה זו בסיס בלשון חכמים בכמה גרסאות: "אין אמונה בעובר כוכבים"³⁷ וכן "אל תאמין בגר עד עשרים ושתיים דורות".³⁸ לגרסת ארבעים השנים התלוו עם הדורות כמה סיפורי עם.

תרגומי שאילה ששולב בהם בנוסח העברי יסוד מן המקורות

בקטגוריה זו כלולים צירופים שאין להם בסיס במקורות, ואין עוררין על כך שהגיעו לעברית החדשה באמצעות תרגום שאילה. ואולם לנוסח העברי נבחרו מילים או צירופי משנה המצויים במקורות. הצירוף "הבטיח הרים וגבעות" הוראתו: השמייע הבטחות מפליגות וחסרות כיסוי. הוא מוכר בידיש: "צוואַגען גאַלדענע בערג" ("להבטיח הררי זהב"). מקור הצירוף היידי בגרמנית: goldene Berge versprechen. בצרפתית יש צירוף דומה בהוראה זו: promettre montes et merveilles ("להבטיח הרים ופלאים"), ומקורו של צירוף זה בלטינית: auri pollicens. הצירוף הלטיני ישנו אצל המחזאי טרנטיוס מן המאה השנייה לפני הספירה. הגרסה העברית, הקרובה לנוסח היידי והגרמני, משלבת את הצירוף המקראי "הרים וגבעות", המופיע פעמים אחדות במקרא, כגון בישעיהו: "אַחֲרֵיב הָרִים וּגְבָעוֹת וְכָל עֵשָׂבָם אוֹבִישׁ" (ישעיהו מב, טו).

"איתני הטבע" – זהו צירוף חדש שהוראתו הכוחות הפועלים ביקום. הוא מצוי בשפות שונות, כגון אנגלית: natural forces. הצירוף מופיע לראשונה בספרות התחייה, למשל אצל יחיאל יוסף לבונטין במסתו "דברם קטנים": "כל הלילה נלחמו

36. בראשית רבה (וילנה) א, טו.

37. בבלי, חולין קלג ע"ב.

38. פסיקתא רבתי כב.

שני איתני הטבע, עד אשר גבר הים".³⁹ הצירוף המתורגם המתבקש הוא "כוחות הטבע", אך הוא נעדר את היסוד הקוסמי המהדהד ב"איתני הטבע". השימוש במילה "איתן" כשם עצם בהוראת כוח-על מצוי בלשון חכמים בצירוף "איתני עולם", שהם גדולי ישראל. ירח האיתנים (תשרי) קרוי כך על פי התלמוד הבבלי כ"ירח שנולדו בו איתני עולם".⁴⁰ כן אפשר למצוא בספרות ובעיתונות בתקופת תחיית הלשון את הצירוף "איתני הארץ" בהוראה דומה להוראה התלמודית, וגם בהוראת כוחות טבע, אך צירוף זה אינו בשימוש רווח היום. הצירוף "על הא ועל דא", וכן בנוסח "על דא ועל הא", משמעו שיחת חולין. אפשר לראות בו צירוף ארמי שהוראתו "על זאת ועל זאת". הוא נשען על צירופים תלמודיים, כגון דא ודא,⁴¹ הא והא⁴² בהוראת זאת וזאת, אך בצורה ובהוראה המובאת כאן הוא אינו מצוי במקורות. הוא מושפע מצירופים בידיש: "איבער דאָס און יענץ", באנגלית: talk about this and that, בגרמנית: erzählen dies und das, בצרפתית: parler de ceci et cela ועוד.

צירופים מקבילים שאין ביניהם קשר של גלגול

בשלוש הקטגוריות שהצגתי בקבוצת הגלגולים הדר-ערוציים אפשר להצביע על נוכחות מנומקת ומתועדת של מקורות יהודיים ומקורות לועזיים בתהליך, וכן על תרגום שאילה מנומק ומתועד שהתקיים ברובד כלשהו בשפה העברית. לצד אלה יש קבוצה לא קטנה של צירופים עבריים שיש להם מקבילה לועזית קרובה במשמעות או במבנה, אך אין להצביע על השפעה ישירה או מוכחת ביניהם. עם זאת יש לקבוצה חשיבות, מאחר שהיא מלמדת על קרבה תרבותית ועל דפוסי מחשבה ולשון קרובים. במקרים לא מעטים נמצא צירופים קרובים ואפילו זהים, ובכל זאת יהיה עלינו להניח בסבירות גבוהה ביותר שהם נוצרו בתרבויות השונות באופן עצמאי. במקרה זה נטען כי הופעתם בעברית החדשה נולדה מהשפעות מקבילות או צולבות, ואין צורך או אפשרות להכריע לגבי מקור הצירוף. הצירוף "דם על הידיים" זכה בדורות האחרונים לשימוש נרחב בתחום הפוליטי-משפטי, בעיקר בהתייחס לחילופי שבויים. בשימוש זה "מחבל עם דם על הידיים" הוא מי שבמו ידיו או בתכנון ישיר גרם למותם של אזרחים ישראלים. הצירוף קיים בשפות שונות, כגון אנגלית: have blood on your hands, גרמנית: an

39. יחיאל יוסף לבונטין, "דברים קטנים", פרויקט בן-יהודה, http://benyehuda.org/levontin/dvarim_ktanim.html

40. בבלי, ראש השנה יא ע"א.

41. שם, שבת נב ע"ב.

42. שם, תענית כח ע"א.

seine Hände klebt Blut, וצרפתית: avoir du sang sur les mains. הצירוף האנגלי מוליך לצירוף קדום יותר, הלקוח מסמלי האבירים בימי הביניים: bloody hand. בעולם נשמע הדימוי הזה בעיקר בנוגע לפוליטיקאים הגורמים במעשיהם ובהחלטותיהם להרג אזרחים, כגון במלחמת עיראק. העיתונאי ויליאם ראסל היה כנראה הראשון שהשתמש בו בארצות הברית, בהקשר של מה שקרוי "המלחמות האימפריאליות" בראשית המאה העשרים.

לצד הופעות של צירופים אלה בשפות העולם, ששורשיהם אינם מובילים אל מקורות היהדות, אפשר למצוא הופעות מקבילות במקורות היהדות. דם על ידיו של אדם נתפס גם במקרא בכמה מקומות כסימן או סמל לכך שאותו אדם נטל את חייהם של אנשים חפים מפשע. כך בצירוף המקראי "יְדֵיכֶם דָּמִים מְלֵאוּ" (ישעיהו א, טז), וכן "כִּי כַפֵּיכֶם נִגְאָלוּ בְּדָם וְאַצְבָּעוֹתֵיכֶם בְּעוֹן" (ישעיהו נט, ג), שממנו נגזר הצירוף "ידיים מגואלות בדם". נוסח זה ישנו בידיש כתרגום שאילה: "זיינע הענט זיינען אַיינגעטונקט אין בלוט" ("ידיו טבולות בדם"). מוטיב קרוב מצוי בפרשת עגלה ערופה במשפט "יְדֵינוּ לֹא שָׁפְכוּ אֶת הַדָּם הַזֶּה" (דברים כא, ו). אפשר לומר שבסוגיית "דם על הידיים" יש קדימות לצירוף האנגלי, גם מפני שהביטוי העברי קרוב למקור האנגלי יותר מאשר לפסוק המקראי וגם מאחר שהוא נקשר באנגלית לסוגיות פוליטיות. ואולם המוטיב החוזר ונשנה של היד הנושאת עליה דם חפים מפשע במקרא מהדהד בשימוש בצירוף ומחזק אותו.

האמרה "אוזניים לכותל", בהוראת דברי סוד העלולים להגיע לידיעת אנשים לא ראויים, מצויה כנתינתה בלשון חכמים: "ר' לוי אמר: אוזניים לדרך ואוזניים לכותל".⁴³ שם נסבו הדברים על השאלה אם יש להתיר לקלל אדם גם אם אינו שומע את הקללות. האמרה מופיעה בשפות רבות בגרסאות שונות - כך בערבית: "דִּבְרֵי טוֹב, כִּי לְקִירוֹת יֵשׁ אוֹזְנִים", בידיש: "ווענד האָבען אויערען, גאַסען האָבען אויגען" ("לכתלים אוזניים, לרחובות עיניים"), באנגלית: walls have ears, וכן בגרמנית ובצרפתית. יש המייחסים את מקור הצירוף בצרפתית למעשיה של המלכה קתרין דה מדיצ'י, מלכת צרפת במאה השש־עשרה, שהורתה להכין תעלות האזנה בקירות ארמון הלוֹבֵר בפריז כדי שתוכל לשמוע מה מדברים בחדרים אחרים. ביאליק טבע את הצירוף "עיניים לכותל" בתרגומו לספרו של מיגל דה סרוונטס דון קישוט (פרק יא).

במקרה זה מקור האמרה בעברית החדשה הוא בתלמוד. עם זאת קשה להניח שהצירוף התלמודי השפיע על הצירופים המקבילים, והקרובים למדי, בשפות השונות, ובכללם הצירוף היידי, ולכן אפשר לומר כי הופעה זו בלשונות האומות חיוקה והרחיבה את השימוש באמרה.

קבוצה ייחודית בדיוננו כוללת צירופים שהתפתחו זה לצד זה, אך יש ביניהם זהות לשונית, דהיינו כל אחד מהם נדמה כבבואת משנהו - ואולם הוראתם שונה

43. ויקרא רבה (וילנה) לב, ב.

ולעתים אף מנוגדת. הצירוף "העולם התחתון" עניינו ההווי, העקרונות והמוסדות של העוסקים בפשיעה. הוא הגיע לעברית החדשה מכמה שפות, כגון אנגלית: underworld, שבה הוא מצוי כבר מן המאה השבע-עשרה, וגרמנית: Unterwelt, אולי בהשפעת האנגלית. בתרבות הנוצרית צירוף זה הוא גם כינוי לשאול, ואולי שימוש זה השפיע גם הוא על השימוש החדש. הצירוף זה ישנו גם בספר הזוהר, ושם הוא משמש כינוי לעולם הארצי או לשלבים מסוימים בעולם האלוהי: "ותרע לך כי העולם התחתון מתקיים באוויר, כאשר תראה כי הגוף מתקיים בנפש, והנפש מתקיימת באוויר והאוויר בכורא יתברך".⁴⁴

האמרה "כל כלב בא יומו" הוראתה כי מי שעושה מעשים לא ראויים יקבל את עונשו ביום מן הימים. מקור האמרה בערבית: "כָּל כְּלָב בַּיְגִ' יוֹמוֹ". בשיח הישראלי אפשר לשמוע לצד האמרה המתורגמת גם את האמרה הערבית, ובתפוצה רחבה למדי. באנגלית ישנו צירוף זהה: every dog has its day, ואולם הוראתו שונה ורחוקה מזו של האמרה הערבית: גם האדם האומלל וחסר המזל ביותר צפוי לרגע של אושר והצלחה. הוראה זו לא נקלטה בין דוברי העברית.

במקרים שהובאו לעיל קיים דמיון לשוני רב בין הצירופים, אך הידע המצוי בידינו אינו מאפשר לנו לקבוע שמדובר בתרגום שאילה. לסיום אבקש להצביע על קבוצה מעניינת הכוללת צירופים עבריים ולועזיים המביעים רעיון דומה. הצירופים המקובצים בה קרובים לא בתוכנם המילולי אלא במוטיב החוזר בהם. אפשר למצוא מוטיבים חוזרים בתרבויות השונות, והדבר אינו מעיד על קשר בין הלשונות אלא על דרך חשיבה או עולם תוכן דומים אף בתרבויות הרחוקות זו מזו. עם זאת, כמו בדוגמה שתוצג להלן, אפשר גם להניח - או לפחות להשתעשע באפשרות - שבני תרבויות שונות שואלים מוטיבים מתרבויות אחרות ומתאימים אותם לצורכיהם.

הניב הרווח בעברית החדשה "מכר קרח לאסקימוסים", דהיינו שכנע את זולתו לרכוש משהו שיש לזולת בשפע, מקורו באנגלית האמריקנית: sell an icebox to an eskimo. ניב דומה באנגלית הוא זה: sell camel dung to a bedouin ("למכור גללי גמל לברואי"). במקרה זה הצירוף לא נועד להצביע על הטיפשות במעשה, אלא דווקא על עורמתו של המוכר. ניבים רבים בתרבויות שונות באים לציין את טיפשותו של מביא הסחורה או הפריט ולא את פיקחותו, או שהם מצביעים על מה שאין לעשות. ניב כזה ישנו באנגלית הבריטית: carry coals to Newcastle ("לשאת פחם לניוקסל"), והוא מתייחס לעיר הפחם הבריטית. בלשון חכמים ישנו מקבץ מרוכז של ניבים כאלה: "תבן לעפרים אתה מכניס, קדרים בכפר חנינא, גוזין בדמשק, חרשין במצרים באתר דחרשין חרישין",⁴⁵ ועניינו נזיפה ביוסף על שהוא מביא למקום כלשהו מצרך המצוי בו ממילא ובשפע. ניבים אלה מושפעים ככל הנראה ממקורות בספרות היוונית והרומית: "מי זה הכניס לאתונה

44. זוהר חדש, כרך א (תורה), בראשית יא, ב.

45. בראשית רבה (וילנה) פו, ה.

ינשוף? המיוחס לאריסטופנס, או "ליער אל תביא עצים", המיוחס להורציוס. המוטיב מופיע גם בשפות יהודיות שונות. בערבית של יהודי תוניסיה ולוב נמצא "יביע אלריח למראכב" ("מוכר רוח לספינות"), ובלדינו: "אל בוסטאנדגי נו לה פואדס ונדר פיפיוס" ("לגנן אינך יכול למכור מלפפונים").

לסיכום, קורפוס צירופי הלשון השגורים בעברית מעיד שהעברית החדשה, לצד היותה ממשיכה חוקית של העברית לרבדיה, מכילה יסודות ממגוון תרבויות, ובהיבטים שונים שלה היא בנויה על היתוך היסודות האלה. היתוך כזה אפשר למצוא גם בתחום התחביר ובתחום הלקסיקון – בשאילה ישירה של מילים מלשונות זרות והרחבת משמעותן בדרך שהוצגה לעיל. ואולם תחום צירופי הלשון מציג את תופעת היתוך התרבויות בדרך המובהקת והעשירה ביותר.

נספח: הגדרות צירופי לשון בכמה מילונים⁴⁶

- **אמרה:** מימרה, מאמר קצר המכיל רעיון נאה (אבן-שושן); פתגם, משפט קצר או צירוף מילים קצר המביע רעיון כלשהו, כגון עצה, הזהרה או חוכמת חיים (רב-מילים).
- **ביטוי:** ניב, צירוף לשון, מימרה (אבן-שושן); שתי מילים או יותר המופיעות יחד ויוצרות מובן מסוים השונה מצירוף המובנים של כל אחת מהן לחוד (רב-מילים); ראה ניב (שורצולד-סוקולוף).
- **מטבע לשון:** ניב, ביטוי מקובל ומקורי של מילים בלשון, דפוס מילים (אבן-שושן); ניב, ביטוי, צירוף מילים מקובל בשפה מסוימת שמשמעותו שונה מזו המתקבלת מצירופי המשמעות של כל אחד מרכיביו (רב-מילים).
- **ניב:** צירוף מילים, מבטא לשוני המורכב ממילים אחדות, ביטוי מקובל שמשמעו שונה לפרקים מן המשמע של כל מילה המרכיבה אותו (אבן-שושן); ביטוי או קבוצת מילים, שכאשר נעשה בהן שימוש בצירוף מסוים, עשויה להיות להן משמעות שונה מזו של כל אחת מן המילים שבצירוף בנפרד (רב-מילים); צירוף מורפמות או מילים שמשמעותו הכוללת שונה ממשמעות רכיביו. למשל: שם בכוס עינו, מה נשמע? (שורצולד-סוקולוף).
- **פתגם:** מימרה קצרה הכוללת חוכמת החיים, מוסר השכל נאה וכדומה (אבן-

46. אברהם אבן-שושן, מילון אבן-שושן: מחודש ומעודכן לשנות האלפיים, תל אביב: המילון החדש, 2003; אורה רודריג-שורצולד ומיכאל סוקולוף, מילון למונחי בלשנות ודקדוק, אבן יהודה: רכס, תשנ"ב; Webster's Third New International Dictionary (unabridged), Köln: Könnemann, 1993 <http://www.ravmilim.co.il>

- שושן); אמירה קצרה על חיי אנוש או על הוויות העולם המבוססת על חוכמת חיים או על ניסיון בלתי אמצעי (רב-מילים).
- **צירוף:** קיצור מקובל של צירוף לשון (רב-מילים).
 - **צירוף כבול:** צירוף שבו משמעה של כל מילה יצא מכלל משמעו הרגיל (אבן-שושן); צירוף שגור וקבוע של שתי מילים או יותר, לרוב בעל משמעות כוללת השונה ממשמעותה של כל מילה בנפרד, לדוגמה: "פליטת פה", "יצא בשן ועין" (רב-מילים).
 - **צירוף לשון:** (ברבים) ניבים וביטויים מקוריים ומקובלים בלשון (אבן-שושן); קבוצת מילים המהווה יחידה בתוך המשפט (רב-מילים).
 - **צָרָף:** צירוף של מילים המביע מושג לשוני אחד, כגון בית-ספר (אבן-שושן); שתי מילים או יותר הבאות יחד בקביעות והמהוות יחידה שמנית סמנטית ולקסיקאלית המביעה מושג אחד, לדוגמה: "בית ספר", "מגדל מים", "קופת חולים" (רב-מילים).
 - **קולוקציה.** שכנות, קשר רווח של מילה מסוימת עם מילים אחרות שברצף הדיבור (אבן-שושן); צירוף של מילים בלשון בסדר הנותן משמעות, ובעיקר צירוף שגור של מילים, כגון "מעשן כבד", "הרים את האף" וכד' (רב-מילים); סידור המילים במשפט בסדר המתאים להבעת משמעות מבוקשת (שורצולד-סוקולוף).
 - מילון ובסטר מציג רצף הגדרות למילה phrase. בשתיים מהן יש מקבילות לשימוש במילה העברית "צירוף":
 - A sequence of two or more words arranged in a grammatical - construction and
 - acting as a unit in a sentence
 - .A characteristic, current, or proverbial expression -